

САЙ

I

Аксинья моншаның артындағы мая шөптің етегіне барып, көйлегін шешіп тастап, өзінің денесіне қарады: терісі сүйегіне жабысып қалған, денесінің түсі шикі жидек сықылды сарғылт және денесінен күздікүнгі қуарған мүктің иісі шыққандай.

Аксинья күрсініп:

– Бұл неліктен бұлай болды?– деді.

Үстіндегі аспан аппақ. Сүттен де ақ. Жер аспанға аңызын атып, көкке борсыған иісін, күлімісін лебін жіберіп тұр.

Ауылдың басқа адамының бәрі еңгезердей, сап-сау, сеп-семіз. Бетіне шертсең, қаны шапшып шығайын деп тұрғандай. Жүргенде алшаң-алшаң басады. Мұртынан күледі. Уайым да жоқ, ой да жоқ, жағалары жайлау!

Аксиньяның ері Петр де – сол жаны тыныш көптің бірі. Жүз жыл жыртылмаған қара топырақтай қап-қара сақалын желк-желк еткізіп ылғи айтатын сөзі:

– Жігіттер, биыл егіннің шығысы шығыс-ақ. Құдай берді!– дейді.

Және сөйлегенде қалай сөйлейді, жер ошақ қазған бұқадай күр-күр етеді.

Аксиньяның қайын атасы Емелья баяғы Қазанның ханындай бір маңғаз. Төбесі тақыр ескі моладай басы айна жалтыр. Және ішіне көмілген қалмақтан қалған қазынаны тірі жанға көрсетпей мелшиіп сақтап тұрған сол молаға ұсап, ойын да адамға айтпайды. Мейлінше сөзге сараң адам.

Үстіне кигені қазақтың ала шапаны. Аяғында мәсі. Жүргенде құрдай жорғалайды. Жеккені жорға, қағаздан жасағандай жеп-жеңіл транпеңкесі бар. Қаладан ылғи түрлі зат тасиды.

Алып келген нәрсесін әшекейлі қалайымен қаптаған сандығына салып, жымың-жымың етеді. Жымың-жымың

етеді деген жай бір сөз. Әсте беті күлмейді, жалтыр төбесі жымияды.

Қала туралы сөз қозғалса, Петрдің айтатыны:

– Мейлі, бөліне берсін. Біздің шаруамыздың мұрты сынбайды. Қаланың құтырғандары тентіреп бізге келеді.

Аксинья алдынан өте беріп, ерінің көзіне қарағанда, Петрдің көзі оған суалып құрып қалып үңірейіп тұрған аспандай болып көрінуші еді. Түнде Петр Аксиньяны қысып құшақтап, жаншып, бетіне сілекейін тамызып, пысылдағанда, Аксинья Петрге қарамай көзін жұматын еді. Петрді жан алғыштай жек көруші еді.

Аксиньяның қайын енесі Фекла кемпір мая шөпті жағалап, жұмыртқа іздеп жүр. Биыл тауық жұмыртқаны жаман салады. Кез келген жерге тастап кетеді. Фекла қурап тұрған шөптің етегін, борсыған, қоңырсыған қиқымды ақтарып жүр. Қызыл иегіне жабысып қалған ерні қолындағы қу шөптей судырап:

– Аксинья, сен естідің бе, Ресейде туған баланың бәрі аяқсыз болып туып жатыр дейді ғой,– деді.

– Білмеймін.

– Білмеймін! Әрине, білмейсің! Бұрын үлкенді сыйлау, үлкеннің сөзін тындау бар еді. Бұл күнде бәрі өзі біліп туған! Атасының басын біледі!.. Әрине, білмейді!.. Жұрт азды ғой.

– Әже, менің жүрегім қобалжи береді. Жан тыныштығым жоқ.

– Шіркеуге барып садақа бер. Не болмас дейсің. Заман бұзылды ғой. Тажал шығып Ресейді жалмап жатыр. Қиямет-қайым болды ғой.

Борсыған қиқымды ақтарып жүріп, сәлден кейін Фекла кемпір тағы сөйледі:

– Өттең, шамам жоқ. Болмаса орманға барар едім. Сен барсаңшы.

– Аю көрмеппін бе? Орманда нем бар?

– Саңырауқұлақ жина! Қала халқы нан орнына саңырауқұлақ жеп жатыр дейді. Қырылсын иттер! Саңырауқұлақ жинасаң, мақпал көйлекке айырбастап алмайсың ба? Мақпал болмаса, жібек көйлекке айырбастасаң бірдеңе кете ме?..

Емелья қарттың үйі – үлкен үй. Әйнектері кішкене, іші қара көлеңке. Тағы тастардан қалай салған тас күрке сықылды. Үй маңынан ашытқан нан иісі шығады. Жаз бойы әйнек жабылған емес.

Ашаршылық басталған кезде қаладан бос қаптарын сүйретіп, қаусаған, ерні кезерген өңшең аштар келіп қайыр сұраған болатын. Ауыл:

– Құдайдан сұра, Құдай береді!– деген.

Сонан аштар ауылға келмейтін болды. Бұлар келуден тоқтаған соң, үретін адам жоқ болып, ауыл иттерінің іші пысатын болған. Бірен-саран келген қаланың қайыршылары ауылдың барқылдап қарсы быртиған төбеттеріне күншілдікпен қарайтын.

– Төбетке бір күнде беретін тамағын бізге бір жетіде бермейді,– десетін.. Ауыл халқы:

– Өз сазайың. Тоқтық іздесең тыныш жүрер едің,– дейтін.

Жалпылдақ төбеттер жалбандап қайыршылардың жыртқық шапанының етегін жырым-жырым қылып: «сыйым осы, енді келме» деп шығарып салатын.

II

Аспан сарғылт қызыл түске кірген апақ-сапақ уағы еді. Құмнан қызыл жол есті. Орыс ауылына шөлден қазақтар келді.

Үлкен дөңгелектері арбандаған қазақ арба шикылдап ауылды шуға толтырды. Арба сайын түте-түте болған текеметке оранып, қаққан қазықтай, кеуіп, семіп қалған қазақ жатыр.

Бір кесім ет жоқ, терісі сүйекке жабысып қалған. Тек сорайған сүйек, үстеріндегі далба-дұлба тондарын, бет-аузын бәрін құм басып қалған.

– Нан – клерб, нет – жоқ...– деседі. Үндері көп моланың арасынан жетімсіреп жүдеп, баяу ескен желдің үніндей.

– Клерб нету?..

Мұжықтар тозаңды түк басқан жалаң аяқтарын балпиге та басып, жиылысып қазақтарға қарап тұр. Кейбіреулері жақындап барып қазақтың кеуіп қалған терісін сипап, тырнап қарайды. Бұлай кете беріп:

– Адам болмайды...– деседі. Петр қазақтарға:

– Кетіндер!..– деді.

– Нан нету? Клерб нету?– десті қазақтар.

Жыртық күпілерінің жабағысын жел жұлып ұшырып әкетіп жатыр. Түйе жүн тұмақтарының жабағысы да түте-түте болып түтіліп түсіп жатыр. Түйелері – қу сүйек. Өркештері бос местей мыжырайып, терісі құрысқан көндей қатпар-қатпар болған.

Аксинья есік алдында тұрып қазақтарға қарап жылап тұр. Бұрын жүдеу Аксинья жылаған соң тіпті жүдеу көрінді. Ару емшекті бала емгендей, Аксиньяның жүрегін ой еміп тұр.

Фекла кемпір, қолында сүт шелегі бар, өте беріп тоқтап, Аксиньяның жылап тұрғанын байқап, бастыра байлап алған бас орамалын босатып, Аксиньядан:

– Шіркеуге барып садақа бермедің бе?– деп сұрады.

Анадай жерде көтерем түйе бақырып тұрмай жатыр. Аш қазақ көтерем деп әуреленді, мұны Аксинья көріп тұр.

– Әй, аяныш-ау....

– Е, кімді аяп тұрсың тағы?

– Мынау аш қазақтардың күні қараң ғой!

Кемпір қолындағы шелекті күңгірлетіп, зәрленіп былай деді:

– Е, мұнда тентірегендер аз ба? Бәріне бере берсең түгің қалмас. Жұмыс қылғылары келмейді, аш болмағанда

кайтеді! Оларды не қылайын деп едің, қой арман. Малды Ертіске айда. Суаратын адам жоқ. Шөлдеп тұр ғой. Тентіреген тіленшіні жаңа көріп пе едің?

Аксинья малды айдап шықты. Қақпаның алдында Петр тұр екен. Үндеген жоқ, бұрылып малды өткізіп жіберді. Петрдің жанында Аксиньяның қайын атасы Емелыч тұр. Беті күлмей, жалтыр төбесі жымың қағып, сөзін санап, салмақпен былай деп тұр:

– Мен оларға астыққа түйелерінді айырбаста дедім! Ақымақтардың айырбастағысы келмейді. Аз бересің дейді. Ол мұндардың бір түйесіне бір пұт бидай аз болып па?..

– Керегі не... Қуып жіберу керек.

– Оның дұрыс. Қуып жіберу керек. Елге оба таратар... Қытай обадан қырылып қалыпты дейді ғой! Олардың ішінен де большевик шығып, түбіне сол большевик жетіпті...

– Әке, қалаға қашан жүресің?..

...Қазақтар арбаларының жанында жерде отыр. Бұйра шашты казак-орыс жігіт шалғы темірден жасаған селебе пышақпен нан кесіп жатыр. Кескен нанын асықпай-саспай бір маңызбен жерде отырған қазақтарға лақтырып тұр.

Қазақтар жерге түскен нанды жанталасып шөп-мөбімен асап жатыр. Нан шайнағанда барлық денесі – мойны, иіні, кеудесі, аяғына дейін қимылдайды.

Бұйра шашты жігіт нанды лақтырып тұрып:

– Аса! Аса!– деп қояды.

Қозғала алмай арбада жатқан қазақтар көзін сүзіп мөлііп қарап жатыр.

Қазақтар көзінің сілекейге ұқсаған сорасын сүртіп:

«Рақмет, Санке, рақмет»,– деседі.

Суға айналған сиыр тозаң басқан тұмсығын суға тығып, сораптап Ертістің жылы суына қанды. Көздері дөңгелек тұңғиық қара суға беңзеді.

Бұйра шашты Санька нанды кесіп қазақтарға лақтырып тұр.

– Аса! Аса! Құдай бір, дін басқа!

– Дұрыс – берне! Дұрыс – берне!– деп қазақтар мың-кылдайды.

Санька мал суарып келе жатқан Аксињьяны көрді.

Беті Арқаның тұзындай аққұба бозбала. Бұйра шашы желк-желк етеді. Зеңгір зор көздері су құйған тостағандай мөлт-мөлт етеді.

– Уа, жеңге, жайың қалай?

Аксињья қызарыңқырап езу тартты. Денесі көтеріліп кеткендей болды. Шілдеде ыстықтаған денеге салқын су тигендей болып, барлық денесі сергіп кеткен тәрізді болды.

– Шүкір, қайным...

Аксињья кете барды.

Сонан кейін аспан қызғылт көк түске кіріп, жерді дел-салғып жаншып, тишу түн басқанда Аксињья бұғып барып өз үйінің астық сарайына кіріп, бір қапқа астық салды. Қапты әрең көтеріп, бір қолымен жерге таяна-таяна, демігіп, әзер дегенде қазақтың қасына алып барды.

Қазақ маңынан айран иісі мен тезек иісі мұңкіп кетті. Қазақтың аш иттері қарлыққан дауыспен қырылдап үре бастады. Аксињья қорқып кетті. Қапты қоя салып, өзі кейін қаша жөнелді.

Қазақтар қапты көріп, алып барып арбаға салып жауып тастады.

...Жүгіріп келе жатқан Аксињья аяғы шөпті жапырып келеді. Баласының жыртық жағасын жөндеп қойып жатқан шешедей, жел жапырылған шөптерді тұрғызып, түзеп қойып жатыр.

Қараңғы терең сайлардан қорыстың, сасық судың, долананың жүректі жаратын ауыр иісі келіп тұр.

Түстікке кетпек болып топтанып жүрген үйрек иісі де шығады...

Аксињьяның кеудесіне шер толып келеді. Бірақ неліктен бұлай болғанын Аксињья біле алмады. Кетпек болып топтанып жүрген үйрек иісін екiнiң бiрi сезе бермейдi ғой. Сезсе де, бұл иістің не мәнісі барын біле бермейді ғой...

III

Сай иірілген жыландай болып ауылды қоршап алған. Ауылдың қонысы май қара топырақ. Сайдың шөбі – ну, мал таптырмайды. Сайды жайлаған сиырдың сүті қаймақтай қою, балдай тәтті.

Саңырауқұлағы тоқтының құйрығындай. Черняев деген атаман баяғыда осы жердің саңырауқұлағын патшаға сый қылып жіберіпті деседі. Бірақ саңырауқұлақ патшаның ішіне жақпайтын болып, маңайында жүрген молдалар жепті дейді. Черняев атаманға патша саңырауқұлақ жібергендігіне деп ылғи гауһартастан орнатылған кемер белбеу жіберіпті.

Сайды басып шығатын жол шіліктің ішімен, балапан қайынды аралап, түстікке қарап кетеді...

Қалаға шұбырған аш қазақ пен біздің базаршыл Емелыч қарт болмаса, жолға шөп шығып кететін түрі бар.

Жолдың екі қабырғасы жаппай біткен жусан мен кәрі-қыз. Абиырынан айырылған кәріқыз арбаның дөңгелегіне жабысады.

Аксинья сиыр айдап келемін деген сылтаумен күн сайын сайға баратын болды.

Бала қайың, тырбық тікендердің арасымен келе жатыр. Сайдың сасық иісі етегіне жабысып, жоғары өрмелеп, шашының арасына толып келеді. Алдында аруақтай болып, тек кірпік қағып арбасында сұлық жатқан аш қазаққа ұсап, жіп-жіңішке болып созылып, жалғыз сорап жүдеп, жол жатыр.

Дөңгелекке қадалған кәріқыздай миына ой қадалып келеді, ащы жусан жегендей жүрегін шер жеп келеді.

– Жасаған-ау...

Аксинья күңіреніп зарлап келеді:

– Жасаған-ау! Мынау күн күйдірген даладай сенің көзіңді де күйік шалған ба? Қала халқы тас-топырақ жеп жатыр дейді ғой...

Аксиньяның көзіне жалаңаш ыстық тастың үстінде бір адам – ілбиген біреу тәнтіректеп, желдің лебімен-ақ селеудей теңселеді. Даусы қыр-қыр етіп тамағынан шығады. Күш-қуаты қалмаған. Аяныш болғанда, өзекті өртейтін аяныш...

– Жасаған-ау, неліктен бұлай болды?.. Біздің ауыл астықтың астында жатыр... Пәленше шақырым маңайдың бәрі жайқалған егін... Сонда да бұларға аз көрінеді... Өзі тойса да, көзі тоймайтын өншең қомағай... Өншең жауыз... Жалмауыз...

...Бір бұйра шашты аққұба жігіттен басқаның бәрі мейірімсіз, қайырымсыз, тас жүрек... Аксиньяның көзіне басқа тірі жан көрінбейді. Көз алдында осы жігіт қана. Әне, қызыл ала шалбарлы аққұба ашаң жігіт аш қазақтарға нан кесіп беріп тұр. Үлкен зеңгір көздері қазақтарды аяп, толып тұрған тостағандай мөлт-мөлт етіп тұр...

Аксинья бұта-бұтаның арасымен күңіреніп келе жатыр. Тікенді тырбық бұталардан ауыр ойдың, қалың қайғының иісі тарағандай. Сайдың аранынан ылғи иіс шығады. Шөпті, талды, қызылдау қайынды, патшаға сыйға жіберілетін саңырауқұлақты – барлық өсімдікті сай сиқырлы лебімен өзінің аранына тартып тұрғандай...

Аксиньяның жүрегін сорып келе жатқан мыналар: бұйра шашты бозбала, шөп басып жатқан жіңішке жол, аш қазақ шұбырған құм-шөл, әсіресе, қала. Ілмиген, науқас нәрестеге ұсаған қала...

Сол ілмиген науқас нәрестені қолына алып, көкірегіне қысса, емшегін емізсе. Аш бөбек емшек көрген соң, қуанып күліп-жылар еді-ау... Бөбек шидей қолын шолтаңдатып емшекті қармап, әрі жылап, әрі күліп, өксіп-өксіп емер еді-ау...

Аксинья күңіреніп жылап келеді.

– Жасаған-ау, сенің көзіңді де күйік шалды ма? Неге көрмейсің! Көзің қайда, жасаған, көзің!

Ұзын қияқ шоңгер аяғына оралып келеді. Кей бұталардың мәуесі топ-топ етіп түсіп жатыр. Ана жер, мына жерден үйректің барқылдағаны естіледі.

Жасаған-ау, көзінді күйік шалған шығар?..

Тәңірінің тілі байланған, үндемейді. Құлағы керең болған, түк естімейді. Тек сайлар ғана қомағай аранын ашып, сасық лебін жіберіп, ежелгі сасық сөзін сөйлеп тұр.

IV

Аксиньяға ауылдың сыртында бұйра шашты бозбала кез болды. Зеңгір көзі көгілдір көкке ұсайды.

– Серуендеп жүрсің бе, Аксинья жеңге?

– Сиыр іздеп жүрмін...

Бұйра шашты бозбала бір мәуелі бұтаның жанында тұр. Бұта да бұйра. Бұтаның балбыраған мәуелері салбырап тұр... Аксиньяның көзі бұйра шашты бозбаланың мәуе сықылды елбіреген ерніне түсті...

Аксинья қызарып төмен қарады да, тағы ақырын салмақпен көзін көтерді.

Бұйра шашты бозбала да бір қызарып, бір бозарып кетті. Терең сайдың түбіндегі қара көлеңкедей бұйра шашты бозбаланың жанын қара көлеңке ойлар қаптап кетті.

Екеуі басқа сөзге келмеді, айырылысты. Аксинья сайға, бозбала ауылға кетті.

Келесі күні Аксинья тағы сай бойлап келе жатса, алдында бір бұтаның түбінде бұйра шашты бозбала отыр, Көңілі шат, жүзі жарқын. Аксиньяға қарап алақанын жайып күліп:

– Сауда қылып жүр ме?– деді.

Күлгені келемеж қылғаны ма, жоқ, күндегені ме, белгісіз.

– Біздің үйдің кісілерін айтасың ба?

– Ие.

– Е, қалаға барып, астыққа асыл нәрселер айырбастап әкеліп жүр ғой.

– Петр сөйтіп жүр ме?

Аксиньяның көз алдына жүз жыл жыртылмаған қара топырақтай қалың қара сақалды Петр келді. Петрдің жүрісі – ағаш орнынан көшкендей арбаңдаған жүріс. Еңгезердей Петр қазір көкірегін жанышқандай болып, Аксинья көкірегі ауырған тәрізді болды... Қазанның ханына ұсаған атасы Емелыч та Аксиньяның көз алдына келді...

Бұйра шашты бозбала сақ-сақ күледі.

– Не болды, қайным?

– Ауылға иттен өзгенің бәрі толып кетті-ау. Орыс дейсің бе, қазақ дейсің бе, тіпті тамаша!

Сәл тұрып Аксинья былай деді:

– Қайным-ау, менің жан тыныштығым жоқ. Неліктен екенін білмеймін..

– Шаруаларыңда әрекет бар ма?

– Жоқ!

– Мылжың кемпір мазанды алатын шығар?

– О да емес!

– Енді не?

– Білмеймін. Өзім де білмеймін. Әйтеуір тыныштығым жоқ...

Бұйра шашты бозбала мырс етіп күліп, аяғын жинаңқырап, бірдеңеге оңтайлаңқырағандай болып:

– Болса болар... болса болар...– деді.

Бозбаланың бет-аузы құбылып, қолы дірілдеп, ерні дымданып дертіп кетті.

Қолын Аксиньяның санына салды, қайта тартып алуға шамасы болмай қалды...

...Мұнан кейін бұйра шашты бозбала да тап Петрге ұсап сілекейін ағызып-тамызып Аксиньяның арық денесін жанышты, езді. Онан кейін тағы Петр ұсап пысылдап, шалқасынан түсіп сылқ етіп жата кетті.

...Аксинья бір уыс шөп жұлып алып, бозбаланың жұмулы жатқан көзінің үстіне салды.

Қуаныш алқымына тығылып булықтырған тәрізді, ыстық үнмен сыбырлап Аксињья:

– Шөптің қурап қалғанын көрдің бе?– деді.

Бұйра шашты бозбала теріс қарап қырынан жатты. Көзінің үстіндегі шөп жерге түсті.

– Күз болып қалды ғой. Қурамай...

Аксињья күрсініп, сайдың арғы жарқабағына қарады. Жарқабақтың шөбі көгеріп, тағы шабуға келіп өсіп қалыпты. Бала қайыңдар дір-дір етіп, көкке қолын созып тұрғандай.

– Санька, мен саған бір сөз айтайын. Екеуіміз кетейік!..

– Қайда?

– Мынау жауыз, жалмауыз жұрттың ішінде тұра алатын емеспін... Жанымның тыныштығы жоқ... Кетейік... Сен өзгедей емес, ақ көңілсің. Адамға қайырымдысың...

Бұйра шашты бозбала тұра келіп, тап Петрге ұсап екі аяғын керіп, талтайып тұрды. Қалғыған адамдай құжырайып, басын қисайтып, маңызды кісісіп былай деді:

– Бұл сөзді еріңе наразылықтан айтып тұрсаң, оның жарасы жеңіл. Басыңнан таяқ айырмайтын болса, айрылам десең, онай-ақ айрыласың. Бұл күнде закон жеңіл ғой. Кетуге, әрине, болады. Бірақ қайда кетеміз?.. Кететін жер жоқ!..

Желкесін қасып, былш еткізіп бір түкіріп алып, тағы былай деді:

– Сен байыңнан сұрашы: қорасында біраз бөрене жатқан көрінеді, сатпай ма екен?.. Жұмысшы жалдамақ едім, қызметкер жақсы адам таба алмай жүрмін. Өзіңе мәлім: бұл күнде жұмысшы оңбай кетті ғой...

– Не дейсің, Санька? Мен сөзіне түсіне алмадым..

– Үй салмақпын!

Саньканың аузынан мынау сөздердің шыққанына Аксињья аң-таң қалды. Төбесінен суық су құйып жібергендей, біреу денесіне біз сұғып алғандай болды. Жүрегі қобалжып, аласұрып ойнап кетті. Аксињья ақырын да болса ышқынып шыққан дауыспен:

– Аш қазақтар шы?.. Санька жаным-ау!.. Күні кеше аш қазақтарды аяп нан беріп тұрған сен емес пе едің?—деді.

Бұйра шашты бозбала қарқылдап күлді.

– Ойбай, Ақсинья, қазақ дегенің бір қызық!.. Титығы құрып, аштан қатқан немелерді көңірдектетіп бір тойғызайын, қайтер екен дедім. Үйден үлкен бір бөлке нанды алып шығып, кесіп лақтырып тұрмын. «Аса! Тезірек қылғы!» деп қоямын... Жеп-жеп, айуандардың тап сол жерде үшеуі өліп қалды. Ха-ха-ха...

Осылай деп қарқылдап бұйра шашты бозбала Ақсиньяның көзіне тікелеп қарады. Ақсиньяның ойлы, мұңды көзінен бұйра шашты бозбала ешнәрсе көрген жоқ. Ақсиньяның жанын зәрлі жыландай ауыр ой шағып тұрғанын Санька сезген жоқ.

– Ертең жексенбі. Біздің үйге қонақ келеді. Қолым босамайды. Сен дүйсенбі күні осы жерге кел. Жарай ма?

Бұйра шашты бозбала осылай деп өз жөніне кете барды.

...Ақсинья етбетінен жерге сылқ етіп құлап, сар даланы зарға толтырып, шырағынан, үмітінен айрылған анадай күңіреніп, дауыс қыла бастады.

Тап төсіне бір тал алабота тура келген екен, жығыла кеткенде алабота бырт етіп сынып қалды. Қурап тұрған басқа шөптер де бырт-бырт сынды. Сарғайып қурап тұрған бордың сынығындай Ақсиньяның үміт құсының қанаты сынды. Домбыраның қатты бұралған ішегінің шарт етіп үзілгеніндей үміті үзілді...

Сайдың аранынан қоңыр іңір жылжып шығып, шөптерді, бұталарды қара желегімен бүркеп, тұла бойын түк басып тағы болып жапанда жүдеп жалғыз жатқан сүрлеу жолдың бетіне қара кебін жапты...